TÜRKMEN EDEBİYATI TARİHİ

1. Cilt (Orta Asırlar Devrinin Edebî Mirası) İlim Neşriyatı, Aşgabat, 1975, 480*

Yrd. Doç. Dr. Nergis BİRAY**

"Türkmen Edebiyatı'nın Tarihi" isimli eser, altı cilt olarak hazırlanmış, bu ciltlerden bazıları da iki kitap halinde düzenlenmiştir.eserin ilk üç cildi Bolşevik ihtilâline kadar geçen zaman içindeki Türkmen edebiyatından bahsetmektedir. Son üç cilt ise ihtilhal sonrası Türkmen edebiyatını ihtivâ etmektedir.

Burada üzerinde duracağımız kısımlar 1. cilt ve 2. cildin 1. kitabıdır.

1. cilttte yer alan "Sözbaşı"nda ilk üç ciltte yer alan konular ve bu konuların ciltlere taksimi söz konusu ediliyor. Buna göre; 1. cilt: "Orta Asırlar Devrinin Edebî Mirası"nı, 2. cilt: "18. Asır Türkmen Edebiyatı"nı, 3. cilt ise, "19. asır ve 20. asrın başlarının Türkmen Edebiyatı"nı içine alıyor. Birinci ciltte 18. asra kadar olan devir, bölümlere ayrılırken ilk devir denilen 8.-10. asır, 10.-12. asır ve 13.-14. asır birer bölüm halinde ele alınmış, 15., 16, 17, asır da yine müstakil birer bölüm olarak düzenlenmiştir.

Sözbaşı'nda edebiyat tarihi yazılırken, "... ilmî, marksistlik-lenincilik noktay nazarından..." (s.6) konuların işlendiği belirtilmiştir. Orta asırlar edebiyatından bahsedilirken sadece Türkmen edebiyatıyla sınırlı kalınmadığı, diğer Türk boylarına mensup şahsiyetlerden de (Nevâyî, Fuzûlî vs.) geniş bir şekilde bahsedildiği ve bu arada Türk edebiyatına tesir eden Ömer Hayyam, Sâdî, Câmî, Hâfız gibi İranlı şâirlere de yer verildiğinden söz ediliyor. Ayrıca Karacaoğlan, Kadı Burhanettin gibi şahsiyetlere Türkmenlerin Anadolu'da yetiştirdiği ünlü şairler, Mahmut Kâşgârî, Ali, Horezmî, Nesimî gibi edebiyatçılara da Türk boylarına tesir eden kişiler olarak yer ayrıldığı anlatılıyor. Hoca Ahmet Yesevî gibi dinî-tasavvufî eserler veren şahsiyetlerin, sadece o zamanki edebî durumu göz önüne getirmek için esere alındığı kaydediliyor. Yine Nevâyî ve Fuzûlî'nin de aynı maksatla edebiyat tarihine girdikleri belirtiliyor.

Esere alınan şahsiyetlerin yalnız Türkmenlerin yaşadığı bölgelerle sınırlı olmadığı, Orta Asya, Kafkasya, Küçük Asya, Irak, Hindistan ve İran'da yaşayan Türkmenlerin ve diğer Türk boylarının arasında yaşayan ediplerin de esere alındığı belirtiliyor. Sonra da bunların hepsinin Türkmen edebiyatına tesir ettikleri vurgulanıyor. Ancak her coğrafyanın kendine mahsus bir edebiyat vücuda getirdiği de ifade edilerek, ayrı ayrı coğrafyalarda yaşayan edebiyatların bazı farklılıklar arz edeceği kaydediliyor.

"Sözbaşı"nda Türkmen edebiyatı analiz edilirken, başlangıcı olarak 8.

* (Sorumlu Redaktör: S.A. Garrıyev, Diğer redaktörler: A. Mulkamanov ve M. Övezgeldiyev) (Yazarlar: Prof. İ.S. Braginskiy (Tacikistan SSR İA, Filoloji Doktoru); Z.B. Muhammedova (Türkmenistan SSR İA., Filoloji Doktoru); S. A. Garrıyev (Türkmenistan SSR İA., Filoloji Doktoru); G.Yu. Aliyev (Türkmenistan SSR İA., Filoloji Asistanı); S. Durdıyev (Türkmenistan SSR İA., Filoloji Asistanı); A. Meredov (Türkmenistan SSR İA., Filoloji Asistanı); A. Mülkamanov (Türkmenistan SSR İA., Filoloji Asistanı); T. Nepesov (Türkmenistan SSR İA., Filoloji Asistanı); A. Oraztaganov (Türkmenistan SSR İA., Filoloji Asistanı); Ö. İlyasov (Türkmenistan SSR İA., Filoloji Asistanı).

** PAÜ. Eğitim Fak. Öğr. Üyesi.

yüzyıl esas alınmakla birlikte bu yüzyıldan öncesinin de var olduğunun bilinmesi isteniyor.

Halk edebiyatı ile ilgili olarak "Türkmen edebiyatının tarihi, Türkmenlerin halk şiiri geleneği ile sıkı sıkıya bağlantılıdır. Bizim edebiyatımızın gelişip kemâle ermesinde "Köroğlu" destanının, "Şahsenem-Garip", "Sayatlı Hemra" gibi hikâyelerin, folklorumuzun diğer türlerinin -masalların, halk aydımlarının, nağılların, atalar sözünün ve diğerlerinin rolü oldukça büyüktür." (s.8) denilerek Türkmen folkloru hakkında (Türkmen Halk Dörediciliği, Aşgabat, 1967) isimli eserin çıkması dolayısıyla folklor bahsinin edebiyat tarihinin 1. cildine alınmadığı belirtiliyor.

1. cildin girişinde (s. 11-18) 8.-17. asır Türkmen edebiyatı tarihiyle ilgili ilk çalışmanın bu eser olduğu kaydedilerek, "Herhangi bir edebiyatın tarihini yazmak için, ilk önce, ayrı ayrı yadigârları yazarların sanatkârlıklarını monoğrafik olarak geniş şekilde ortaya koymak, özellikle Türkmen edebiyatı söz konusu olduğunda ise 14.-17. asırlardaki edebî yâdigârlıkları öğrenmek gerekir." (s.11) denilmektedir. Bu devire ait malzemenin hayli dağınık olduğu ve gerekli olan bilginin bu kaynaklarda saklı olduğu da vurgulanmaktadır. Daha sonra "TSSR IA'nin Magtımkulı Adındaki Dil ve Edabiyat Enstitüsü'nün Elyazmalar Bölümü"nde orta asırlardaki Türkmen edebiyatını ve halk mahsullerini ihtivâ eden elyazma kolleksiyonlarının bulunduğu bildirilmektedir.

Eser hazırlanırken Leningradlı şarkiyatçılar tarafından hazırlanan ve Arap, Fars ve Türk yazarlarının orta asırlar hakkında verdikleri bilgilerin bulunduğu "Türkmenlerin ve Türkmenistan'ın Tarihi Boyunca Materyaller" isimli iki ciltlik eserden istifade edildiği kaydediliyor.

"Türkmen Edebiyatı'nın Tarihi" hazırlanırken metot ve muhtevayla alâkalı olarak Y. E. Bertels'in görüşlerinden faydalanıldığı görülmektedir. Bertels, Türkmen edebiyatının başlangıcı konusunda "Türkmen Halkının Edebî Geçmişi" (Sovyet Edebiyatı, 1941, Nu. 9-10) isimli yazısında; "Biz hangi edebî mahsullere Türkmen edebiyatı diyebiliriz? Türmen edebiyatı, Türkmen diliyle kaleme alınmış mahsullerden ibarettir diye de cevap vermek mümkündür. Ama bu doğru mudur? Kriter olarak hangi Türkmen ağzını alabiliriz?" diye sormaktadır. Aynı yazar, yine 18. asırdaki Türkmen klasiklerinin dilinin bugünkü Türkmenceden çok ayrı bir şey olduğunu, o devirde Orta Asya'da konuşma dillerinden ayrı olarak bir yazı dilinin varlığını da ilâve etmektedir. Yazara göre, Türkmen edebiyatının tarihini öğrenebilmek için sadece Türkmen veya diğer Türk edebiyatlarını değil Arap ve Fars edebiyatlarını da göz önünde bulundurmak gerekir. İşte edebiyat tarihine "Orhun Kitabeleri" ile başlanması, bütün Türk edebiyatlarının bilinen kaynağının bu kitabeler olması dolayısıyladır. Zaten eserde, kitabelerin, "Mahmut Kaşgarî"nin, "Yusuf Balasagunlu"nun, bütün Türk boylarında gelişen edebiyatların kaynağı olduğu bildiriliyor. Fuzulî'nin, Neyayî'nin bir boyun edebiyatıyla sınırlandırılamayacağı, bunların aralarında sarsılmaz bir bağın var olduğu, aynı şekilde Azadî üzerinde de Ahmet Yesevî'nin, Nizâmî'nin tesirinin bulunduğu ifade ediliyor.

Giriş bölümünde daha sonra Türkmen edebiyatının 16.-17. asırlarda Farsça'dan çok faydalandığı, bu durumun 11. asırdan başlayarak bütün Türk edebiyatında gittikçe arttığı belirtiliyor.

Türkmen Edebiyatının Tarihi'nin 1. cildinde ilk bahis "8.-10. asırların Edebiyatı" ismini taşıyor. (s. 19-29) Bu bölünde ilk önce bugünkü Türkmenistan topraklarının 5.-6. asırlarda İran'ın nüfuz dairesinde bulunduğu, İskender'in ise İranlıların bu nüfuzunu sona erdirdiği ve daha sonra bu topraklarda Türklerin yerleşmeye başladığı anlatılıyor. Bu kısa bilgiden sonra "Köktürk Kitabeleri"nden (Gadımı Türki Yazgı Yadıgerlikleri) bahsediliyor. Malov neşrine istinaden verilen bilgilerde, kitabelerin muhtevası, Kültegin ve Bilge Kağan'ın kişilikleri dile getiriliyor. Kitabelerde Türk milletine verilen öğütlere dikkat çekilerek anlatılan olayların tarihî kaynaklarla da uygun olduğu belirtiliyor. Kitabelerdeki dil ve üslup üzerinde de durularak, bu me-

tinlerin oldukça mükemmel olduğu, "ilk Türk aydınlarının izlerini taşıdığı" iddia ediliyor.[1]

Bu kısımda daha sonra Arap ordularının Türkistan seferleri ve Türklerin müslüman olmaları anlatılarak, bu devirde yetişen büyük Türk âlimlerinden de örnekler veriliyor.

"XI-XII. Asırların Edebiyatı" Bölümü ise "Türki Dildeki Edebiyat" (s. 30-58) ve "Farsî Dildeki Edebiyat" (s. 58-126) diye ikiye ayrılmıştır. "Türkî Dildeki Edebiyat" kısmında "Yusuf Balasagunlu"nun "Kutadgu Biliğ"i, "Kâşgarlı Mahmut"un "Divanu Lugati't-Türk"ü geniş bir şekilde ve örneklerle ele alınmıştır. Bu kısımda son olarak Hoca Ahmet Yesevî yer almaktadır. "Farsi Dildeki Edebiyat" kısmında ise ilk önce Selçuklular çağındaki Farsça edebiyat üzerinde geniş bir değerlendirme yer almış, daha sonra ise sırayla "Fahreddin Gürgenî", "Muizzi", "Ayhadeddin Ali Enverî", "Ömer Hayyam" ve "Türkmen Edebiyatı" isimli bahisler sıralanmıştır. Ömer Hayyam'ın şiirleriyle Maktımkulu'nun şiirlerinden örnekler verilerek bunların benzer yönleri dikkatlere sunulmuştur.

XIII-XIV. asırda ise, Ali'nin Kıssa-yı Yusuf'u, Mahmut Pehlivan, Yunus Emre, Kadı Burhaneddin, Kutb ve Hüsrev ü Şirin, Sâdi ve Türkmen Edebiyatı, Hâfız-ı Şirazî ve Türkmen Edebiyatı konuları ele alınmıştır. Bu Kısımda en çok üzerinde durulan şahsiyetler Yunus Emre (s. 152-182) ve Kadı Burhaneddin (s. 182-223)dir. Yunus Emre'nin Divan'ı ve Risâletü'n-Nushiyye'si teferruatlı bir şekilde ele alınarak onun fikirleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca Yunus'un şiirleriyle Maktumkulu'nun, Hatayî'nin şiirleri karşılaştırılarak, bu şairlerdeki ortak söyleyişler ortaya konulmuştur.

"XV. Asır Edebiyatı"nda ise ilk önce Nesimî anlatılmıştır. Nesimî hakkında Türkiye'de halk arasına anlatılan bir rivayet nakledildikten sonra onun bütün Türkmenler tarafından bilindiği, Maktımkulu'nun şiirlerinde sık sık yer aldığı ve Nurmuhammet Andalip'in onunla alâkalı olarak "Nesimî" manzumesini yazdığı kaydedilmiştir. Nesimî bahsinde "Hurûfîlik" meselesi ele alındıktan sonra şiirlerideki tema örnekleri izah edilmiştir.

Bu kısımda "Abdurrahman Camî ve Türkmen Edebiyatı" da kısaca ele alınmıştır. Ayrıca bu kısımda Nesimî ile birlikte en geniş yer ayrılan konu "Nevâyî ve Türkmen Edebiyatı"dır. Nevâyî'nin bütün Türk dünyasındaki şöhretine paralel olarak Türkmen edebiyatı üzerindeki tesiri de oldukça büyüktür. Türkmen Edebiyatı'nın Tarihi'nde de Nevâyî bahsinde onun "Mecâlisü'n-Nefâis"adlı eserine de geniş yer ayrılmıştır. XV. asır, "Şehinşah Karakoyunlu-Hakikî" ve "Vefâyî"ye ayrılmıştır bölümlerle sona ermektedir.

"XVI. Asır Edebiyatı"nda ise önce umumî bilgi verilmiş, Harezm ve Buhara'daki, Safevîlerdeki ve Hindistan'daki edebiyattan bahsedildikten sonra "Bayram Han" ve "Yolgulı Enisî'ye yer verilmiştir. Bu kısımda son olarak Fuzûlî'nin Türkmen edebiyatı üzerindeki etkisinden bahsedilmiştir.

"XVII. Asır Edebiyatı"nda ise yine önce umumî bilgi verilmiş ve "Berhudar Türkmen" ile "Karacoğlan"dan söz edilmiştir. Türkmenler, Karacaoğlan'ı kendilerinin Anadolu'daki bir temsilcisi saymaktadırlar. Bu sebeple Karacaoğlan'dan uzun uzun bahsedilmiş, diğer Türkmen şairleriyle mukayese edilmiştir. (s. 439-477)

"Türkmen Edebiyatı'nın Tarihi"nin II. cildinin 1. kitabında XVIII. asır Türkmen edebiyatının ana hatları "Giriş" kısmında anlatılmıştır. (s. 5-36). Giriş'ten sonra "Dövletmemmet Azadı"nın "Devletmehmet Azadî) sanatkârlığı ve "Behiştnama" manzumesi üzerinde durulmuştur. (s. 37-82). "Nurmuhammet Andalip" bahsinde ise şairin "Leylî-Mecnun", "Yusup-Züleyha" isimli hikâyeleri, "Oğuznama", "Sağdı Vakkas" ve "Nesimî" manzumeleri ile alınmıştır. (s. 83. 179). II. Cildin 1. kitabında son olarak "Şabende" yer almıştır. Onun şiirleri, temalarına göre tasnif edilerek incelenmiştir. Ayrıca onun "Gül-Bülbül", "Şabehram" ve "Hocamberdi Han" hikâyeleri teferruatlı bir şekilde gözden geçirilmiştir. (s. 180-261).

"Türkmen Edebiyatı'nın Tarihi"nin

1. cildiyle 2. cildinin birinci kitabından bahseden bu yazı, eseri bütün yönleriyle ele alıp değerlendirmek iddiasıyla yazılmadığı için, sadece eserin gayesinden ve mazmunundan ana hatlarıyla bahsetmektedir. Eseri daha teferruatlı ve tenkidli bir şekilde tanıtmak elbette ki faydalı olacaktır. Ancak bu, daha uzun bir çalışmanın konusudur. Bu çalışma yapılıncaya kadar, eserden kısaca bahsetmeyi, Türkmen edebiyatı hakkında hayli yetersiz bilgiye sahip olan Türk okuyucusu için -bir kaynak göstermek açısından- faydalı addettik. Ancak yine tekrar etmek gerekir ki bilhassa Türk edebiyatıyla meşgul olanlara, Türkmen edebiyatıyla ilgili derli toplu bilgi verebilecek olan bu eserin geniş bir şekilde ele alınıp tanıtılması gerekir. Eserin gerekli görülen yerlerinin Türkiye Türkçesine kazandırılması da pratik bir fayda sağlaması açısından teklif edilebilir.

Yazımın gayesiyle ilgili bu izahtan sonra, bahsettiğimiz bu eserin ilk iki cildiyle ilgili bir kaç noktaya daha temas etmek gerekir.

Eser, kitabelerden 20. yüzyılın ortasına kadar olan devirde bir Türkmen edebiyatının varlığından hareketle kaleme alınmıştır. Bu itibarla bütün Türk edebiyatının ve Türk dilinin ilk mahsulleri kabul edilen "Bengü Taş Devri" Türkmen edebiyatının da kaynağı sayılmıştır. Bizim "Müşterek Orta Asya Edebî Dili"nin mahsulleri saydığımız Karahanlı ve Harzem devri eserleri de ya Türkmen edebiyatı içerisinde gösterilmiş ya da bu eserlerle Türkmen edebiyatı arasında çok yakın bir ilgi kurulmuştur.

Eserde sadece bugünkü Türkmenlerin geçmişten günümüze kadarki edebî mahsulleri ve edebiyatçıları yer almamış, çerçeve daha geniş tutularak hemen hemen bütün Türk klâsikleri isabetli bir şekilde anlatılmıştır. Mukayeseli metodun gereği olan bu durum, hem Türkmen okuyucusuna bütün bir Türk edebiyatını öğrenmek fırsatını vermiş hem de Türk edebiyatının boylara göre, edebiyat anlayışlarına göre ve devirlere göre parçalanma yanlışlığının önlenmesine sebep olmuştur.

Eserde devirler içinde Türkmen edebiyatı anlatılırken bilhassa 10. asırdan sonra birbirine her yönden tesir etmiş olan Türk ve Fars edebiyatlarının birlikte ele alınışı, okuyucunun Türkmen ve Türk edebiyatının mahiyetini kavramasına yardım etmiştir.

Devirler, şahsiyetler ve eserler anlatılırken çok sayıda örnek verilmesi de okuyucuyu kuru bilgiyle sıkılmaktan alıkoymuştur. Bir diğer husus da zaman icinde klâsiklerin birbirlerini nasıl etkilediğinin örneklerle gösterilmesidir. Bu husus, farklı coğrafyalardaki Türk klasiklerinin bütün Türk coğrafyasında ne kadar çok tanındığını ve bu arada nasıl bir kültür ağı ördüğünü göz önüne serer.

Eserde devirlerin sosyal ve siyasî yönleri de ele alınmış, tarihî bilgiler verilmiştir. Aynı şekilde şahsiyetlerin fikirlerinden ve eserlerin sosyal muhtevasından da bahsedilmiştir. Bu konuda 1. Cildin "Sözbaşı"nda açıklandığı üzere "Marksist-Leninist" bakış açısı esas alınmıştır. Yer yer gözümüze çarpan bu durum, elbetteki edebiyat dünyasına girmek için zorluk çıkarmakta ve edebî esere edebî açıdan yaklaşmamızı önlemektedir. Siyâsî olan bu bakış açısının ilmî bir sahaya inhisar etmesi, -eğer şartlar gereği yapılıyorsa bile- elbette mahzurludur.

Eser hazırlanırken çok sayıda kaynaktan istifade edildiği anlaşılmaktadır. bu eseri hazırlayanların ellerinde Sovyet Türkologlarının çalışmaları, Türkiye'deki belli başlı yayınların ve Türk edebiyatıyla ilgili tarihî bilgilerin bulunduğunu anlıyoruz. Bu ise eserin kıymetini artıran bir hususdur.

DİPNOTLAR

(1) T.E.T. I, s. 24 "I.V.Stevbleva, Kül Tegin'e bağışlanan tekstin ayrı ayrı satırlarına Türk halk aydımlarının tesir ettiğini açıklamıştır. Bu metinlerde alliterasyonların, mukayeselerin, metaforların, epitetlerin, allegorilerin sıklığı, kafiyelerin olması kadimî Türk tayfalarında Türk folklorunun tasirindeki sanat mahsulü şiir geleneğinin olduğunu ispat ediyor. Şiir hükmünde gözden geçirilen metinlerin kendine has söz ölçüsünü ihtiva etmesi, Türkçe şiir kaidelerine mahsus olan hem ses hem ritmik kuruluşu belli bir tertibe uydurulmağa çalışılan metnin açıkça dört satırlı şiire bölünebileceğini I.V. Stebleva'nın "VI-VIII. Asırların Türkî Poeziyası" isimli çalışması gösterdi." (I.V. Stevbleva, Poeziya Tyurkov VI-VIII v.v. (VI-VIII y.y.), Moskova, 1965.)